

A Critical Examination and Analysis of Mohammed Abed al-Jabri's Civilizational Thought with Emphasis on Qur'anic Teachings

Mohsen Nouraei *

mojtaba ansari moghaddam **

Received on: 17/02/2025

Accepted on: 28/07/2025

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to critically examine the civilizational thought of Mohammed Abed al-Jabri, one of the most influential contemporary Arab philosophers, with a particular focus on his interpretation of Islamic epistemology and civilization. The central research problem revolves around assessing the compatibility of al-Jabri's theoretical constructs with the Qur'anic worldview in the domains of epistemology, politics, and civilization. The study identifies four pivotal dimensions of al-Jabri's intellectual project: (1) the classification of epistemic systems into Bayani (textual-rhetorical), 'Irfani (mystical), and Burhani (demonstrative-rational); (2) the socio-political framework of "Tribe, Spoils, and Doctrine"; (3) the notion of epistemological rupture; and (4) the concept of civilizational secularism. The objective is to evaluate whether al-Jabri's reductionist approach to Islamic thought is reconcilable with Qur'anic principles and to highlight the epistemological and methodological limitations that may emerge when

* Associate Professor, Department of Qur'an And Hadith Studies, University Of Mazandaran, Babolsar, Iran. (Corresponding Author).
m.nouraei@umz.ac.ir

Postdoctoral Researcher in Qur'anic and Hadith Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Islamic Republic of Iran** .
Mojtabaansari6767@gmail.com

 0000-0002-9216-3469

 0000-0001-9998-1803

his theories are measured against the Qur'anic paradigm.

Methodology: This research employs a descriptive, analytical, and critical methodology. Through a comparative framework, the study situates al-Jabri's thought within the broader landscape of Qur'anic teachings. First, his epistemological typology is analyzed to determine whether it reflects the integrative nature of Islamic knowledge as presented in the Qur'an. Second, the socio-political model of "Tribe, Spoils, and Doctrine" is examined in light of Qur'anic perspectives on community, justice, and moral responsibility. Third, the concept of epistemological rupture—al-Jabri's assertion that Islamic intellectual history is discontinuous and fragmented—is critically evaluated against the Qur'anic emphasis on coherence, continuity, and divine guidance throughout history. Finally, the notion of civilizational secularism, which seeks to separate religion from politics in the Islamic context, is scrutinized with reference to Qur'anic teachings that emphasize the inseparability of spiritual and socio-political life. The study draws on a wide range of Qur'anic verses, classical exegetical traditions, and contemporary scholarship to develop a comprehensive and systematic critique.

Findings: The research findings reveal several limitations and contradictions in al-Jabri's project when compared to the Qur'anic foundations.

1. Epistemic Systems (Bayani, 'Irfani, Burhani): Al-Jabri's framework emphasizes epistemic conflict and division, portraying Islamic intellectual history as a battleground among textualism, mysticism, and rationalism. However, the Qur'an presents knowledge as an integrated whole, where reason ('aql), revelation (wahy), and spiritual insight (ma'rifah) converge harmoniously. Therefore, al-Jabri's tripartite division undermines the comprehensive unity of Islamic epistemology.
2. Tribe, Spoils, and Doctrine: While al-Jabri emphasizes the sociological and material determinants of Islamic civilization, his reductionist focus on

tribalism, material gain, and doctrinal disputes overlooks the moral, ethical, and revelatory dimensions that the Qur'an identifies as essential drivers of civilizational flourishing.

3. Epistemological Rupture: Al-Jabri's insistence on a radical discontinuity in Islamic intellectual history overlooks the Qur'anic affirmation of continuity in divine guidance, intellectual development, and the enduring relevance of revelation. His model risks fragmenting Islam's intellectual heritage, thereby distorting its historical coherence.
4. Civilizational Secularism: Al-Jabri's advocacy for separating religion from politics fundamentally conflicts with the Qur'anic vision, which integrates spiritual principles with socio-political governance. In the Qur'anic paradigm, justice ('adl), freedom of belief, and moral responsibility are inseparable from political structures and civilizational progress. Collectively, these observations demonstrate that al-Jabri's reliance on Western methodological frameworks leads to a partial, reductionist, and ultimately inadequate understanding of Islamic epistemology and civilization.

Conclusion: The study concludes that Mohammed Abed al-Jabri's civilizational thought, while intellectually stimulating and influential in modern Arab philosophical discourse, exhibits critical shortcomings when evaluated against Qur'anic teachings. His analytical categories—though innovative—fail to capture the integrative spirit of Islamic epistemology and civilization. By privileging Western epistemological models, al-Jabri reduces the richness of Islamic thought to unilateral interpretations that overlook its ethical, spiritual, and revelatory foundations. This research demonstrates that al-Jabri's approach cannot provide a viable framework for the revival of Islamic civilization. His theories contradict core Qur'anic principles in the areas of epistemology, social justice, political governance, and civilizational continuity. Specifically, his secularist orientation and reductionist methodology conflict with the Qur'anic vision of unity between reason, revelation, and spirituality. Ultimately, the findings highlight the need for an alternative

framework that grounds civilizational analysis firmly in Qur'anic teachings, emphasizing integration rather than division, and continuity rather than rupture. Such a framework would not only preserve the coherence of the Islamic intellectual tradition but also offer constructive insights for the renewal of contemporary Islamic civilization.

Keywords: Mohammed Abed al-Jabri, Epistemic Systems, Epistemological Rupture, Critique of al-Jabri's Thought, Civilizational Construction, The Holy Qur'an

بررسی و تحلیل انتقادی اندیشه تمدنی

محمدعابد الجابری با تأکید بر تعالیم قرآنی^۱

محسن نورائی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹

مجتبی انصاری مقدم **

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

چکیده

این پژوهش به بررسی انتقادی اندیشه تمدنی محمدعابد الجابری با تأکید بر تعالیم قرآنی می‌پردازد. موضوع اصلی پژوهش تحلیل و نقد چهار محور اساسی اندیشه الجابری شامل نظام‌های معرفتی (بیانی، عرفانی و برهانی)، نظریه «قبیله، غنیمت، عقیده»، گسست معرفت‌شناختی و سکولاریسم تمدنی است. مسئله اصلی ارزیابی میزان سازگاری این نظریه‌ها با مبانی قرآنی در حوزه‌های معرفت‌شناسی، سیاست و تمدن اسلامی است. هدف: هدف پژوهش بررسی رویکرد تقلیل‌گرایانه الجابری و تطبیق آن با اصول قرآنی در جهت آشکارسازی محدودیت‌های دیدگاه اوست. روش پژوهش توصیفی، تحلیلی و انتقادی است و با رویکرد تطبیقی دیدگاه‌های الجابری را در پرتو آموزه‌های قرآن کریم بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نظریه نظام‌های معرفتی الجابری با تأکید بر تعارض میان عقلانیت بیانی، عرفانی و برهانی پیوستگی و جامعیت معرفت اسلامی را نادیده می‌گیرد. علاوه بر این نظریه «قبیله، غنیمت، عقیده» با تأکید بر عوامل مادی از ابعاد اخلاقی و وحیانی تمدن اسلامی غفلت کرده است. نظریه گسست معرفت‌شناختی نیز با انکار تداوم معرفتی انسجام فکری اسلام را مخدوش ساخته است و دیدگاه سکولاریسم تمدنی الجابری با تفکیک دین از سیاست با مبانی قرآنی ناسازگار است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه تمدنی الجابری با ارائه تحلیلی تک‌بعدی و تأثیرپذیری از روش‌شناسی غربی از تبیین جامع و منسجم معرفت اسلامی ناتوان است. این دیدگاه با اصول قرآنی در زمینه عدالت اجتماعی، آزادی عقیده و پیوستگی دین و سیاست در تعارض بوده، در ارائه الگویی کارآمد برای احیای تمدن اسلامی ناکام می‌ماند.

کلمات کلیدی: محمدعابد الجابری، نظام‌های معرفتی، گسست معرفتی، نقد اندیشه الجابری، تمدن‌سازی، قرآن کریم

۱. این پژوهش برگرفته از طرح پژوهشی دوره پسادکتری با شماره قرارداد ۶۰۶۷۲ در دانشگاه مازندران است.

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

 0000-0002-9216-3469

m.nouraei@umz.ac.ir

** پژوهشگر پسادکتری علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران، بابلسر،

ایران. (نویسنده مسئول).

 0000-0001-9998-1803

Mojtabaansari6767@gmail.com

بیان مسئله

مطالعه نظریه‌های تمدنی نه تنها افق‌های تازه‌ای در عرصه بازانديشي و بازسازی تمدن اسلامی می‌گشاید، بلکه از فروکاست اندیشه به ساحت‌های محدود جلوگیری کرده، امکان گفت‌وگوی عقلانی و مؤثر میان سنت و مدرنیته را فراهم می‌کند. در این میان قرآن کریم با تأکید بر سنت‌های تغییرناپذیر الهی در ظهور و سقوط تمدن‌ها الگویی فراتاریخی و فرامکانی از قوانین تحول اجتماعی عرضه می‌کند: «وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (فتح: ۲۳). این آیه نشان می‌دهد که تحلیل تحول‌های تاریخی و تمدنی بدون رجوع به سنت‌های الهی و آموزه‌های وحیانی ناقص و گسسته خواهد بود (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۲۳، ص ۱۶۱). در میان اندیشمندان معاصر محمد عابد الجابری جایگاه ویژه‌ای دارد. او با طرح پروژه نقد عقل عربی اسلامی و بازخوانی میراث معرفتی مسلمانان کوشید الگوهای مفهومی تازه‌ای برای فهم روندهای تمدنی ارائه دهد. نظریه تمدنی او را می‌توان در چهار محور اصلی شناسایی کرد: تقسیم‌بندی نظام‌های معرفتی به بیانی، عرفانی و برهانی؛ الگوی اجتماعی-سیاسی قبیله، غنیمت، عقیده؛ ایده گسست معرفت‌شناختی؛ و سرانجام سکولاریسم تمدنی به منزله محصول سیر تاریخی عقل عربی (ر.ک: الجابری، سراسر آثار). باوجود تأثیرگذاری گسترده این نظریه در گفتمان مدرن عربی بررسی انتقادی آن از منظر وحیانی به‌ویژه قرآن کریم کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ حال آنکه قرآن نه صرفاً متنی دینی، بلکه دستگاهی معرفتی تمدنی است که می‌تواند معیار ارزیابی چنین نظریه‌هایی قرار گیرد. از این رو پژوهش حاضر در پی آن است که با رویکرد تحلیلی قرآنی چهار مؤلفه اصلی اندیشه تمدنی الجابری را واکاوی کرده، میزان انطباق آن‌ها را با اصول و مبانی قرآنی بسنجد.

یکی از چالش‌های اساسی در حوزه مطالعه‌های تمدنی فقدان چارچوب‌های نقادانه‌ای است که بتوانند نظریه‌های معاصر را بر پایه نصوص وحیانی بیازمایند. اندیشه تمدنی محمد عابد الجابری باوجود ظرفیت‌های چشمگیر در بازخوانی عقلانیت و تاریخ تفکر اسلامی تاکنون به‌صورت ساختارمند از منظر منابع وحیانی ارزیابی نشده است. این غفلت خلئی جدی در ادبیات پژوهش معاصر ایجاد کرده است؛ زیرا قرآن کریم با تأکید بر سنت‌های الهی در صعود و سقوط جوامع و با دعوت مکرر به تدبیر در سرنوشت ملت‌ها بستری معتبر برای نقد و بازشناسی نظریه‌های تمدنی فراهم می‌کند. پژوهش حاضر با تمرکز بر چهار محور بنیادین در منظومه فکری الجابری و با بهره‌گیری از تحلیل مفهومی آیه‌ها می‌کوشد نسبت میان ساختار فکری او و معیارهای قرآنی را بررسی کند. تمایز این مطالعه از پژوهش‌های مشابه در آن است که به‌جای اتکای صرف بر روش‌شناسی تاریخی یا فلسفی بر ارزیابی درون‌دینی و مبتنی بر آموزه‌های وحیانی استوار است. چنین رویکردی نه تنها ظرفیت‌های انتقادی درونی اندیشه اسلامی را تقویت می‌کند، بلکه امکان بازتعریف شاخص‌های تمدن‌ساز را از منظر قرآن محور فراهم می‌آورد و بدیلی نظری برای بازانديشي در الگوی تمدن اسلامی عرضه می‌دارد.

۱. پیشینه پژوهش

در حوزه اندیشه‌های محمد عابد الجابری آثار و پژوهش‌های گوناگونی به زبان‌های مختلف منتشر شده است که هریک از زاویه‌ای خاص به بررسی پروژه فکری او پرداخته است. از نخستین و اثرگذارترین واکنش‌ها به اندیشه محمد عابد الجابری کتاب نقد العقل العربی نوشته جورج طرابیسی (۲۰۰۲م) است. او با رویکردی نظام‌مند و از درون سنت فکری عربی به نقد مبانی ساختارگرایانه تفکر الجابری پرداخت و او را به تقلیل‌گرایی، گرایش به ایدئولوژی غرب‌محور و نادیده‌گرفتن ظرفیت‌های درونی اندیشه اسلامی متهم کرد. طرابیسی با برجسته کردن خاستگاه‌های فلسفی و روش‌شناختی اندیشه الجابری تلاش کرد تا درکی انتقادی از پروژه نوسازی عقل عربی به دست دهد. در پژوهش حاضر برخلاف تمرکز طرابیسی بر نقد روش‌شناسی با اتکا به آموزه‌های قرآنی چهار مؤلفه اصلی در نظریه تمدنی الجابری را تحلیل می‌کنیم.

در میان پژوهش‌های فارسی‌زبان آثار متعددی در دهه ۱۳۹۰ به تحلیل دیدگاه‌های الجابری درباره عقل عربی پرداخته‌اند؛ از جمله میری (۱۳۸۹) در فصلنامه حکمت /سراء عقل عربی را در اندیشه الجابری تحلیل کرده است. همچنین رستمی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای اینترنتی نسبت میان دین و حقوق بشر را در دیدگاه الجابری بررسی کرده و بر چالش‌های نظری موجود در این زمینه تأکید کرده است. هرچند این پژوهش‌ها تلاش دارند برخی زوایای اندیشه الجابری را روشن کنند، اما اغلب چارچوب قرآنی یا تمدنی نداشته و عمدتاً به جنبه‌های مفهومی یا اجتماعی محدود مانده‌اند. پژوهش حاضر با تکیه بر قرآن کریم رویکرد تمدنی الجابری را در بستری معرفت‌شناختی و انتقادی بازخوانی می‌کند.

در سال ۲۰۱۱م آثار مهمی به بررسی مقایسه‌ای اندیشه الجابری با دیگر متفکران پرداختند. طه عبدالرحمان در کتاب روح‌الدین به نقد رویکرد سکولار و عقل‌گرایانه الجابری می‌پردازد و بر جایگاه معنویت در تمدن اسلامی تأکید می‌کند. همچنین کتاب *Orientalism and Conspiracy* (ویرایش گراف^۱ و دیگران) با جمع‌آوری مقاله‌هایی از متفکران مختلف به تحلیل نقش اندیشه الجابری در شکل‌گیری گفتمان‌های سیاسی و توطئه‌محور در جوامع عربی پرداخته است. پژوهش حاضر با عبور از مناقشه‌های صرفاً روش‌شناختی یا سیاسی انسجام و مشروعیت مفاهیم تمدنی الجابری را براساس مبانی وحیانی قرآن بررسی می‌کند.

آملی لوئیس (۲۰۱۵م) در مقاله‌ای با عنوان «Between Tradition and Modernity» به بررسی پیوند میان روش‌شناسی الجابری و نظریه ایپستمه فوکو پرداخته است. او با تمرکز بر نقد معرفت‌شناسی سنتی در پروژه الجابری نشان می‌دهد که او چگونه با الهام از چارچوب‌های فلسفی غربی به تبیین عقل

1. Graf

عربی و جایگاه آن در تاریخ تمدن اسلامی می‌پردازد. باوجود اهمیت این تحلیل، پژوهش حاضر با اتخاذ منطقی درون‌دینی و بهره‌گیری از تحلیل قرآنی از تکیه بر مفاهیم برون‌دینی پرهیز می‌کند و به دنبال نقد نظریه تمدنی الجابری در پرتو آیه‌های قرآن است.

آسیه جعفری (۲۰۱۸م) در مقاله‌ای با عنوان «The Epistemological Break in al-Jabri's Thought» مسئله گسست معرفت‌شناختی در اندیشه الجابری را بررسی کرده است. او نشان می‌دهد که الجابری با تفکیک عقل عربی از عقل یونانی و اسلامی نوعی انقطاع تاریخی را در فرایند تولید دانش در تمدن اسلامی مطرح می‌کند. در مقابل پژوهش حاضر با نقد مبنایی این گسست و با استفاده از منابع تفسیری تلاش دارد تا امکان پیوستگی معرفت دینی و تمدنی را در اندیشه اسلامی با تأکید بر قرآن بازسازی کند.

در سال‌های اخیر پژوهشگران ایرانی به بررسی وجوه گوناگون اندیشه الجابری پرداخته‌اند؛ ازجمله میرزازاده (۱۳۹۶) با تمرکز بر تاریخ‌گرایی و ساختارگرایی در اندیشه او تلاش کرده است تا محدودیت‌های آن را در خوانش تاریخ تمدن اسلامی آشکار کند. همچنین فریامنش (۱۳۹۸) دوگانگی میان عقل مغربی و عقل عربی را در آثار الجابری نقد کرده است و بوذری‌نژاد و ریحانی (۱۴۰۰) نیز بر مبنای عقلانیت عربی اسلامی به نقد نگاه انتقادی الجابری پرداخته‌اند. درحالی‌که این آثار عمدتاً به تحلیل درونی مفاهیم یا روش‌های الجابری محدود می‌شوند، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی قرآنی و تمدنی سعی دارد تا ابعاد نظریه تمدن‌ساز الجابری را در نسبت با مفاهیم وحیانی ارزیابی کند.

بنابراین پژوهش‌های پیشین عمدتاً به نقد روش‌شناسی ساختارگرایانه (طرابیسی، ۲۰۰۲م)، دوگانگی عقل عربی و مغربی (فریامنش، ۱۳۹۸)، نقد رویکرد سکولار الجابری (طه عبدالرحمان، ۲۰۱۱م)، تأثیرپذیری از اپیستمه فوکو (Lewis, 2015) و بررسی گسست معرفت‌شناختی (Jafari, 2018) پرداخته‌اند. سایر پژوهش‌ها نیز بر عقلانیت عربی اسلامی (بوذری‌نژاد و ریحانی، ۱۴۰۰)، تاریخ‌گرایی و ساختارگرایی (میرزازاده، ۱۳۹۶)، تحلیل عقل عربی (میری، ۱۳۸۹) و نسبت دین و حقوق بشر (رستمی، ۱۳۹۴) تمرکز داشته‌اند. آنچه این پژوهش را از سایر مطالعه‌ها متمایز می‌کند، نوآوری آن در چند محور اساسی است: نخست استفاده از منطق درون‌دینی و چارچوب تفسیری قرآن کریم در حکم مبنای سنجش نظریه تمدنی الجابری که در اغلب پژوهش‌های پیشین یا نادیده گرفته شده یا جای خود را به رهیافت‌های بیرونی داده است. دوم تحلیل هم‌زمان و تطبیقی چهار مؤلفه کلیدی اندیشه الجابری (شامل نظام‌های معرفتی، ساختار اجتماعی قبیله، غنیمت، عقیده، گسست معرفت‌شناختی و سکولاریسم تمدنی) در نسبت با آموزه‌های تمدنی قرآن که از حیث جامعیت و انسجام روش‌شناختی در نوع خود کم‌سابقه است. سوم بهره‌گیری از تفاسیر معتبر شیعی در تبیین ابعاد قرآنی تمدن‌سازی که افزون‌بر تقویت دقت مفهومی پژوهش را در بستر سنت اسلامی بومی و متقن قرار می‌دهد. درنهایت این پژوهش با عبور از تحلیل صرفاً

انتقادی یا فلسفی گامی درجهت ارائه الگویی بومی و قرآنی برای بازاندیشی تمدن اسلامی برداشته است که می‌تواند در گفتمان‌سازی تمدنی معاصر جایگاه مستقلی را به خود اختصاص دهد.

۲. روش پژوهش

این پژوهش با روشی توصیفی، تحلیلی و انتقادی به بررسی چهار محور اصلی اندیشه تمدنی محمد عابد الجابری می‌پردازد و با بهره‌گیری از چارچوب مفهومی قرآن کریم ظرفیت‌ها و کاستی‌های نظریه او را در بازآفرینی تمدن نوین اسلامی ارزیابی می‌کند. داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و بر پایه مطالعه آثار مکتوب گردآوری شده است (ر.ک: دهنوی، ۱۳۷۸، ص ۲۳). منابع اصلی شامل آثار الجابری در حوزه عقل عربی و تمدن اسلامی به همراه آیه‌های تمدنی قرآن و تفاسیر معتبر شیعی است. روش تحلیل در سه گام دنبال می‌شود: نخست توصیف بی‌طرفانه گزاره‌های کلیدی اندیشه الجابری (ر.ک: نادری و سیف نراقی، ۱۳۷۸، ص ۷۲؛ نکونام، ۱۳۷۹، ص ۶)؛ دوم تحلیل مفهومی این گزاره‌ها در پرتو مفاهیم قرآنی؛ سوم ارزیابی انتقادی تطبیقی میزان انطباق آن‌ها با اصول تمدنی اسلام. نوآوری پژوهش در استفاده از قرآن همچون چارچوبی درون‌دینی برای نقد نظریه‌ای معاصر است؛ رویکردی که برخلاف سنت رایج مبتنی بر روش‌شناسی‌های فلسفی یا تاریخی بر متن وحی تکیه دارد و پیوندی اصیل میان مطالعه‌های تمدنی و معرفت قرآنی برقرار می‌سازد.

۳. چارچوب مفهومی پژوهش

در این قسمت به تعریف کلمه تمدن و معرفی اجمالی محمد عابد الجابری می‌پردازیم:

۳-۱. تعریف تمدن

واژه تمدن از ریشه عربی مدینه به معنای اقامت در شهر و خو گرفتن به اخلاق شهری گرفته شده است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱۱، ص ۵۵). در زبان فارسی این واژه به مفهوم شهرنشینی و گذر از خشونت و جهل به ظرافت و معرفت به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۶۱۰۹). در زبان‌های لاتین واژه Civilization از Civita به معنای شهرنشینی و در برابر وحشی‌گری استفاده شده است (حجازی، ۱۳۶۰، ج ۲، صص ۱۹-۲۰). این مفهوم همچنین به زیستن در شهر و زندگی اجتماعی گسترده اشاره دارد (آذرننگ، ۱۳۹۰، ص ۱۵). با این حال تمدن در اصطلاح مفهومی گسترده‌تر یافته و با تحول‌های تاریخی و زندگی جمعی مدرن پیوند خورده است. این واژه براساس رویکردهای مختلف انسان‌محور، فرهنگ‌محور، جامعه‌محور و تاریخ‌محور تعاریف متعددی دارد (ر.ک: حسینی، سیدحسین و همکاران، ۱۳۹۵).

صص ۳۴-۳۸). از میان اندیشمندان ایرانی خواجه نصیرالدین طوسی نخستین کسی بود که این واژه را به کار برد و آن را به معنای اجتماع انسان‌ها برای همکاری و تأمین نیازهای زندگی تعریف کرد (طوسی، بی‌تا، ج ۱، صص ۲۵۱-۲۵۲). براساس آنچه گفته شد، تمدن نظامی اجتماعی است که با پویایی فرهنگی و اخلاقی و از طریق تولید و مبادله اقتصادی استمرار می‌یابد و زمینه پیشرفت در اندیشه، هنر و آداب اجتماعی را فراهم می‌سازد. این نظام پیچیده ابعاد فرهنگی، سیاسی و اقتصادی را در بر می‌گیرد و اختلال در هر یک از این حوزه‌ها می‌تواند به انحطاط یا زوال آن بینجامد. براساس آموزه‌های قرآنی تمدن به صورت نظامی منسجم از معارف، ارزش‌ها، نهادها و فناوری‌های مادی و معنوی تعریف می‌شود که جامعه را در مسیر تکامل و رشد هدایت کرده، هم به ابعاد فکری و ارزشی و هم به جنبه‌های عملی و ساختاری توجه دارد.

۳-۲. معرفی محمد عابد الجابری

محمد عابد الجابری (۱۹۳۵-۲۰۱۰م)، فیلسوف و اندیشمند برجسته مراکشی، از تأثیرگذارترین چهره‌های فلسفه و اندیشه عربی معاصر به شمار می‌رود. او در ۲۷ دسامبر ۱۹۳۵م در شهر فجيج به دنیا آمد و تحصیلات عالی خود را در دانشگاه محمد پنجم رباط به پایان رساند. وی در سال ۱۹۷۰م نخستین دکتری فلسفه مراکش را با پایان‌نامه‌ای درباره نظریه ابن‌خلدون دریافت کرد. الجابری بیش از سه دهه به تدریس فلسفه و اندیشه اسلامی پرداخت و هم‌زمان در تدوین کتاب‌های درسی فلسفه و تربیت معلمان نقش مهمی داشت. او به دلیل فعالیت‌های سیاسی در دهه ۶۰ دو بار بازداشت شد و در سال ۱۹۸۱م برای تمرکز بر مسائل فرهنگی از کمیته مرکزی اتحادیه ملی استعفا داد. محمد عابد الجابری در سال ۲۰۰۲م پس از ۴۵ سال تدریس بازنشسته شد (Ibn Rushd Fund, 2008).

الجابری در آثار خود بر نقد عقل عربی و بازسازی معرفت‌شناسی در جهان اسلام تأکید داشت. مهم‌ترین اثر او مجموعه چهارجلدی *نقد عقل عربی* است که بین سال‌های ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰م منتشر شد و به بررسی تطور عقلانیت در فرهنگ عربی اسلامی پرداخت. او معتقد بود که تمدن اسلامی دچار گسست معرفت‌شناختی شده است و برای دستیابی به مدرنیته باید از سنت‌های غیرعقلانی عبور و عقلانیت برهانی را تقویت کرد. براساس نظریه او عقل عربی در سه نظام معرفتی بیانی، عرفانی و برهانی دسته‌بندی می‌شود که خود نظام برهانی را یگانه راه رسیدن به پیشرفت می‌داند. اندیشه‌های الجابری که متأثر از ابن‌رشد، ابن‌خلدون و جریان‌های فلسفی معاصر غرب بود، بازتاب گسترده‌ای در محافل دانشگاهی جهان عرب و غرب داشت (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۰).

از سایر آثار برجسته او می‌توان به *ما بعد الطبیعة عند ابن‌رشد* (پژوهشی درباره فلسفه ابن‌رشد)، *الدین و الدولة و تطبیق الشریعة* (بررسی رابطه دین و دولت)، *Contemporary Arab Views on*

Globalization (دیدگاه‌های معاصر عرب در مورد جهانی‌شدن) و *Arab-Islamic Philosophy* (فلسفه عربی اسلامی) اشاره کرد. برخی از آثار او به زبان‌های فارسی، ترکی، فرانسوی، اسپانیایی و انگلیسی ترجمه شده‌اند. او در طول زندگی خود جوایز معتبری همچون مدال ابن سینا از یونسکو (۲۰۰۶م) را دریافت کرد؛ اما به دلایل اخلاقی از پذیرش جوایزی چون جایزه صدام حسین و جایزه قذافی خودداری کرد. اندیشه‌های او الهام‌بخش متفکران معاصری چون سعید بن سعید العلوی و عبدالرحیم بنحاده شد. محمد عابد الجابری سرانجام در ۳ مه ۲۰۱۰م در کازابلانکا درگذشت و میراثی فکری از خود به جا گذاشت که همچنان موضوع پژوهش و بررسی در محافل علمی و فلسفی است (Ibn Rushd Fund, 2008).

این پژوهش با تمرکز بر آثار محمد عابد الجابری به واکاوی و تحلیل چهار محور اصلی اندیشه او می‌پردازد: نظام‌های معرفتی (بیانی، عرفانی و برهانی)، نظریه قبیله، غنیمت، عقیده، گسست معرفت‌شناختی و سکولاریسم تمدنی. این مفاهیم نقشی اساسی در شکل‌گیری و تحول تمدن اسلامی ایفا می‌کنند. از این رو بازسازی تمدنی نوین بر پایه آموزه‌های اصیل اسلامی مستلزم فهمی عمیق و دقیق از این مبانی معرفتی در پرتو تعالیم قرآن کریم است.

۴. بررسی و تحلیل اندیشه‌های تمدنی الجابری

در این بخش چهار مؤلفه اصلی اندیشه تمدنی محمد عابد الجابری با رویکردی تحلیلی-انتقادی واکاوی می‌شود و ضمن تبیین مبانی نظری هریک ابعاد آن‌ها در چارچوبی نظام‌مند نقد و بررسی می‌شود.

۴-۱. اندیشه نظام‌های معرفتی (بیانی، عرفانی و برهانی)

در این بخش دیدگاه محمد عابد الجابری درباره نظام‌های معرفتی با استناد به آموزه‌های قرآن کریم بررسی و تحلیل خواهد شد.

۴-۱-۱. تبیین دیدگاه محمد عابد الجابری

جابری، فیلسوف و متفکر معاصر جهان عرب، برای تحلیل ساختارهای معرفتی فرهنگ و تمدن اسلامی و عربی سه نوع عقلانیت را از یکدیگر متمایز می‌کند: عقلانیت بیانی، عرفانی و برهانی. عقلانیت بیانی که مبتنی بر نقل و متن است، در علوم چون فقه، تفسیر و کلام ظهور یافته، به چارچوب‌های نقلی و زبان‌شناختی متکی است. عقلانیت عرفانی بر تجربه باطنی و شهودی تأکید دارد و در تصوف و معرفت شهودی متجلی است. در مقابل عقلانیت برهانی که بر استدلال عقلی و برهان تکیه دارد، در فلسفه و علوم عقلی بازتاب می‌یابد (Al-Jabri, 1999). الجابری معتقد است که این سه نوع عقلانیت نه تنها

متفاوت‌اند، بلکه میان آن‌ها تعارضی بنیادین وجود دارد که بر شکل‌گیری اندیشه اسلامی تأثیر عمیقی گذاشته است (ر.ک: الجابری، ۱۳۹۵، صص ۷-۸). این تمایز نوعی شکاف معرفتی ایجاد کرده که مانع از شکل‌گیری نظام فکری‌ای منسجم در جهان اسلام شده است.

جابری در تبیین رویکرد خود از اندیشمندان غربی چون لالاند^۱ و ژان پیاژه^۲ تأثیر پذیرفته است و عقل را پدیده‌ای تطوری و تاریخی می‌داند که تحت‌تأثیر فرهنگ، تاریخ و محیط اجتماعی شکل می‌گیرد. او معتقد است که عقل انسان صرفاً نیرویی مستقل و ذاتی نیست؛ بلکه به‌شدت از زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی متأثر است. براین اساس او مفهوم عقل عربی‌بیانی را مطرح می‌کند که به عقلانیتی اشاره دارد که در بستر فرهنگ عربی اسلامی شکل گرفته است و تحت سلطه زبان و سنت نقلی قرار دارد (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۹م، صص ۱۳-۲۱). این برداشت از عقل به نوعی نسبیت معرفتی می‌انجامد؛ زیرا الجابری استدلال می‌کند که هر تمدن عقل خاص خود را دارد و عقلانیت عربی نیز محصول شرایط تاریخی و فرهنگی ویژه‌ای است که با عقلانیت‌های دیگر تفاوت‌های بنیادین دارد.

براساس این رویکرد الجابری عقل فلسفی را بزرگ‌ترین مشکل تمدن اسلامی می‌داند و معتقد است که آینده جهان اسلام با تکیه بر فلسفه اسلامی ساخته نمی‌شود. او بر این باور است که برای بازسازی و پیشرفت باید از عقلانیت بیانی استفاده کرد و عقل فلسفی که به‌زعم او با ساختار معرفتی فرهنگ اسلامی ناسازگار است، باید کنار گذاشته شود (ر.ک: پورحسن، ۱۳۹۵، صص ۴۶). الجابری در این دیدگاه تأکید دارد که فلسفه اسلامی به‌ویژه میراث مشائی و اشراقی با طرح مسائل انتزاعی و غیرعملی از پرداختن به نیازهای واقعی جوامع اسلامی بازمانده است. از نظر محمد عابد الجابری عقلانیت بیانی به نظام معرفتی‌ای اشاره دارد که بر زبان، نقل و استدلال قیاسی مبتنی است و دانش را از طریق متون، روایت‌ها و قواعد زبانی استخراج و تأویل می‌کند (Al-Jabri, 2011). این عقلانیت که بیشتر در سنت اسلامی اهل سنت رایج است، برخلاف عقلانیت برهانی کمتر بر استدلال عقلی محض تأکید دارد و بیشتر به اجماع، نقل و شریعت متکی است (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۹م، صص ۱۳-۶۴). الجابری دیدگاه عقلانیت بیانی را با کمی تغییر از یورگن هابرماس^۳ گرفته است (Habermas, 1987, p119). این دیدگاه منتقدانی دارد که معتقدند الجابری با نادیده گرفتن ظرفیت‌های عقل فلسفی امکان تعامل و گفت‌وگو میان عقلانیت اسلامی و سایر سنت‌های فکری را محدود کرده است و به نوعی بازگشت به گذشته و تعصب بر عقل بیانی گرایش دارد.

تحت‌تأثیر ساختارگرایان فرانسوی الجابری بر ضرورت اقتباس از علوم و روش‌های غربی تأکید می‌کند

-
1. La La Land.
 2. Jean Piaget.
 3. Jürgen Habermas.

و آن را راهبردی ناگزیر برای نوسازی و پیشرفت در جهان اسلام می‌داند. به باور او اقتباس از دستاوردهای غربی به معنای تقلید صرف نیست؛ بلکه رویکردی انتقادی و گزینشی برای بهره‌گیری از میراث علمی و معرفتی دیگر تمدن‌هاست (ر.ک: کرمی، ۱۳۸۲، صص ۴۲۱-۴۲۵). با این حال برخی منتقدان بر این باورند که تنوع منابع و تأثیرپذیری الجابری از نظریه‌های متعددی چون ساختارگرایی، هرمنوتیک و معرفت‌شناسی غربی موجب انسجام نداشتن چارچوب نظری او شده است. این پراکندگی رویکرد پرسش‌هایی را درباره میزان سازگاری نظریه الجابری با واقعیت‌های فرهنگی و تاریخی جهان اسلام برمی‌انگیزد و نشان می‌دهد که پروژه فکری او با وجود تلاش برای ارائه الگویی جدید از چالش‌های روش‌شناختی در امان نمانده است.

۴-۱-۲. نقد و بررسی

نظریه سه‌گانگی عقلانیت الجابری (بیانی، عرفانی و برهانی) با نقدهای جدی مواجه است؛ زیرا تفکیک مطلق این سه ساحت و تأکید بر تعارض بنیادین میان آن‌ها با اصل وحدت و انسجام عقل در مباحث شناختی ناسازگار است. برخلاف دیدگاه الجابری که عقل فلسفی را عامل رکود تمدن اسلامی می‌داند، تاریخ اندیشه اسلامی نشان می‌دهد که تعامل میان فلسفه، کلام و عرفان موجب توسعه عقلانیت و پیشرفت علوم شده است. همچنین تأکید الجابری بر نسبییت عقل و وابستگی آن به زمینه‌های فرهنگی و تاریخی به نوعی نسبیت‌گرایی افراطی می‌انجامد که امکان دستیابی به معیارهای جهان‌شمول و گفت‌وگوی بین‌تمدنی را از میان می‌برد. افزون‌بر این دیدگاه، او درباره اقتباس گزینشی از علوم غربی با مبانی معرفت‌شناختی خودش در تناقض است؛ زیرا اگر عقلانیت هر تمدن محصول شرایط خاص خود باشد، پذیرش دانش غربی بدون فروپاشی هویت اسلامی ممکن نخواهد بود. در ادامه به بررسی و تحلیل این باورها از دیدگاه قرآن کریم خواهیم پرداخت:

۱. **نقد تعارض میان عقلانیت‌ها:** الجابری بر این باور است که میان سه نوع عقلانیت بیانی، عرفانی و برهانی تعارض وجود دارد؛ درحالی‌که قرآن کریم بر هماهنگی و تکامل میان دانش‌های مختلف و تعادل میان وحی و عقل تأکید می‌کند. قرآن نه تنها نظام معرفتی خاصی را به رسمیت نمی‌شناسد، بلکه به هم‌افزایی عقل و وحی دعوت می‌کند و انسان را به تفکر و تدبیر در آیات الهی فرا می‌خواند: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرْقَانَ» (محمد: ۲۴)؛ «آیا در قرآن تدبیر نمی‌کنند؟» واژه تدبیر در این آیه بر ضرورت تفکر عمیق و سنجش عقلانی همراه با بهره‌گیری از وحی دلالت دارد. همچنین قرآن ضمن تأکید بر جایگاه عقل آن را وسیله‌ای برای فهم و هدایت معرفی می‌کند (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۲۳، ص ۷۶؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۹۰). علاوه بر این می‌توان به آیه‌ای اشاره کرد که بر جامعیت و هماهنگی منابع معرفتی

تأکید دارد و نشان می‌دهد که قرآن، عقل، وحی و تجربه را در مسیر شناخت و هدایت مکمل یکدیگر می‌داند و آن‌ها را در تعارض قرار نمی‌دهد. خداوند می‌فرماید: «سُئِرَ بِهِمْ آيَاتُنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ» (فصلت: ۵۳). این آیه آشکارا بر هماهنگی میان تجربه (تأمل در جهان خارج) و تعقل (تفکر در نفس) تأکید دارد و این دو را همچون ابزارهایی مکمل برای کشف حقیقت معرفی می‌کند (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۳۲۳). برخلاف دیدگاه الجابری که عقلانیت‌ها را متعارض می‌داند، قرآن از هم‌افزایی این نظام‌های معرفتی سخن می‌گوید و نشان می‌دهد که وحی الهی، عقل و تجربه در کنار یکدیگر به فهم کامل‌تر حقیقت یاری می‌رسانند و هیچ‌گونه گسست یا ناسازگاری میان آن‌ها وجود ندارد.

۲. **نقد تأکید بر عقل بیانی و نفی عقل فلسفی:** الجابری بر نظام بیانی تأکید کرده، عقل فلسفی را مشکل تمدن اسلامی می‌داند؛ درحالی‌که قرآن کریم انسان‌ها را به تفکر و تعقل فرا می‌خواند و ارزش دانش و خردورزی را مورد تأکید قرار می‌دهد. خداوند در سوره زمر می‌فرماید: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَظُنُّونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ» (زمر: ۹)؛ «بگو: آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند برابرند؟ تنها خردمندان متذکر می‌شوند.» این آیه برتری علم و تفکر را آشکار کرده، هرگونه نفی یا کم‌رنگ کردن عقل فلسفی را که الجابری بر آن تأکید دارد، رد می‌کند (ر.ک: طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۵، صص ۲۹۰-۲۹۱). علاوه بر این برخلاف دیدگاه الجابری مبنی بر استقلال عقل قرآن وحی را در حکم منبع اصلی هدایت و دانش معرفی می‌کند. در سوره اسراء آمده است: «وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» (الاسراء: ۸۵)؛ «و شما از دانش جز اندکی نیافته‌اید.» این آیه نشان می‌دهد که علم بشری به‌تنهایی محدود است و بدون هدایت و حیانی نمی‌تواند به حقیقت کامل دست یابد (ر.ک: تقفی، تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۳، ص ۳۸۶). از این رو تأکید افراطی الجابری بر عقل مستقل و کنار زدن عقل فلسفی با آموزه‌های قرآنی که عقل و وحی را مکمل یکدیگر می‌دانند، در تعارض است.

۳. **نقد نسبیت‌گرایی در معرفت:** الجابری با تأثیر از آرای لالاند^۱ و ژان پیاژه^۲ عقل را پدیده‌ای تطوری و تحولی می‌داند که تحت تأثیر تاریخ و فرهنگ شکل می‌گیرد. این دیدگاه به نوعی نسبیت‌گرایی معرفتی می‌انجامد که براساس آن حقیقت امری نسبی و وابسته به شرایط اجتماعی و فرهنگی تلقی می‌شود. در مقابل قرآن کریم حقیقت را ثابت، پایدار و مستقل از زمان و مکان معرفی می‌کند. خداوند در سوره

1. La La Land.

2. Jean Piaget.

اسراء می‌فرماید: «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء: ۸۱) که بر ثبات و پایداری حقیقت تأکید کرده، هرگونه نسبیت مطلق در معرفت را نفی می‌کند. همچنین قرآن حقیقت را واقعیتی تغییرناپذیر و مبتنی بر وحی الهی می‌داند و در رد نسبیت‌گرایی بر جامعیت و کمال آن تصریح دارد: «وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ» (انعام: ۱۱۵) که بر تغییرناپذیری و قطعیت کلام الهی تأکید کرده، نشان می‌دهد که حقیقت الهی فراتر از شرایط تاریخی و فرهنگی است. علاوه بر این قرآن معرفت حقیقی را مبتنی بر آیه‌های الهی و عقلانیت الهام‌گرفته از وحی معرفی کرده، نسبیت‌گرایی را که موجب تزلزل در باورها می‌شود، مردود می‌داند: «وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ» (آل عمران: ۸۵) که بر وجود حقیقت مطلق و واحد که از سوی خداوند مشخص شده است، تصریح دارد (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۵۲۲). همچنین قرآن با تأکید بر ثبات حقیقت و نسبیت نداشتن آن هرگونه اختلاط حق و باطل و کتمان آگاهانه حقیقت را نفی می‌کند: «وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَالتَّكْثُومُ الْحَقُّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۴۲)؛ بنابراین برخلاف دیدگاه الجابری که عقل و معرفت را نسبی و وابسته به شرایط تاریخی و اجتماعی می‌داند، قرآن کریم بر حقیقت ثابت، پایدار و تغییرناپذیر تأکید دارد و هرگونه نسبیت مطلق در معرفت را مردود می‌شمارد.

۴. نقد اقتباس از روش‌های غربی: الجابری تحت‌تأثیر ساختارگرایان فرانسوی اقتباس از دانش و روش‌های غربی را برای پیشرفت ضروری می‌داند. هرچند قرآن کریم بر اهمیت علم‌آموزی تأکید دارد، اما هم‌زمان نسبت به پیروی بی‌دلیل و بدون آگاهی از دیگران هشدار می‌دهد. در سوره اسراء آمده است: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء: ۳۶) که بر لزوم تحقیق و آگاهی در پذیرش اندیشه‌ها تأکید دارد و اقتباس بدون نقد و بررسی را مردود می‌شمارد (ر.ک: قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵، ص ۶۰). علاوه بر این قرآن مسلمانان را از تقلید کورکورانه از روش‌ها و باورهای بیگانه بر حذر می‌دارد: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ» (بقره: ۱۷۰). این آیه تقلید بدون دلیل از پیشینیان و دیگران را نقد کرده، بر پیروی از وحی الهی تأکید دارد (ر.ک: حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۱۴)؛ بنابراین برخلاف دیدگاه الجابری که بر ضرورت اقتباس از روش‌های غربی بدون قید و شرط تأکید دارد، قرآن کریم پذیرش هر اندیشه‌ای را مشروط به تحقیق، سنجش و تطبیق با معیارهای الهی کرده، از پیروی بی‌دلیل نهی می‌کند.

۴-۱-۳. تحلیل دیدگاه

دیدگاه محمد عابد الجابری درباره نظام‌های معرفتی اسلامی بر سه‌گانه عقلانیت بیانی، عرفانی و

برهانی استوار است که او میان آن‌ها تعارضی بنیادین می‌بیند. این تقسیم‌بندی نوعی چارچوب مصنوعی است که به محدودسازی عقلانیت اسلامی می‌انجامد. در مقابل قرآن کریم بر هماهنگی و تکامل میان عقل، وحی و تجربه تأکید کرده، حقیقت را امری ثابت و مستقل از شرایط تاریخی و فرهنگی معرفی می‌کند. قرآن علاوه بر نفی نسبیت‌گرایی معرفتی پیروی بدون آگاهی از روش‌های دیگران را نیز نکوهش کرده، بر جامعیت منابع معرفتی و لزوم تعقل و تدبر در کنار وحی تصریح دارد. ازسوی دیگر دیدگاه‌های الجابری تحت‌تأثیر الگوی نظری‌ای خاص برگرفته از فلسفه و اندیشه سیاسی غرب (به‌ویژه لیبرال دموکراسی) شکل گرفته است که حتی روش‌شناسی او را نیز تحت‌تأثیر قرار داده است؛ بنابراین نظریه الجابری نه‌تنها با رویکرد جامع و هماهنگ قرآن ناسازگار است، بلکه با فروکاستن عقل به چارچوب‌های محدود نقلی و چشم‌پوشی از ظرفیت‌های گسترده آن از ارائه الگویی منسجم و کارآمد برای احیای تمدن اسلامی عاجز می‌ماند.

۲-۴. اندیشه «قبیله، غنیمت، عقیده»

یکی از اندیشه‌های مهم محمد عابد الجابری که در تحلیل تمدن اسلامی نقشی اساسی ایفا می‌کند، نظریه عناصر بنیادین قبیله، غنیمت، عقیده است. الجابری معتقد است که این سه عنصر ستون‌های اصلی شکل‌گیری و تداوم تمدن اسلامی را تشکیل داده‌اند. در این بخش به تبیین و تشریح این نظریه پرداخته، سپس تحلیل و بررسی انتقادی آن را ارائه خواهیم کرد:

۴-۲-۱. تبیین دیدگاه محمد عابد الجابری

الجابری در آثار خود ساختار قدرت در جوامع عربی اسلامی را براساس سه عنصر بنیادین قبیله، غنیمت و عقیده تحلیل می‌کند. به‌زعم او قبیله نماد پیوندهای خویشاوندی‌ای است که پایه‌های اجتماعی و سیاسی قدرت را شکل می‌دهد، غنیمت بیانگر اقتصاد مبتنی بر فتوحات و توزیع منابع مادی‌ای است که ابزاری برای تثبیت قدرت و جلب وفاداری محسوب می‌شود و عقیده به باورهای دینی و ایدئولوژی‌ای اشاره دارد که به قدرت سیاسی مشروعیت می‌بخشد. این سه‌گانه در طول تاریخ اسلام الگویی مسلط برای شکل‌گیری و تداوم نظام‌های حکومتی بوده است. الجابری با الهام از نظریه‌های ابن‌خلدون درباره عصبيت بر این باور است که قبیله به‌صورت نیروی محرک اولیه، غنیمت در حکم پشتوانه اقتصادی و عقیده همچون عامل مشروعیت‌بخش به‌صورت هم‌زمان در تولید و تثبیت قدرت سیاسی نقش‌آفرینی کرده‌اند (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۰م، سراسر اثر). به باور الجابری این سه عامل ساختاری مانعی اساسی در مسیر شکل‌گیری عقلانیت انتقادی و نهادهای مدنی در جهان اسلام بوده‌اند. او معتقد است که سلطه این سه عنصر بر عقل سیاسی عربی مانع از توسعه تفکر مستقل و نقد عقلانی شده و ساختارهای سیاسی را به

سمت روابط شخصی، منافع اقتصادی حاصل از فتوحات و مشروعیت طلبی دینی سوق داده است. این تحلیل نه تنها به بازشناسی بنیان‌های تاریخی کنش سیاسی در فرهنگ عربی اسلامی می‌پردازد، بلکه به نقد ناکامی این جوامع در نوسازی و مدرنیزاسیون سیاسی نیز اشاره دارد. الجابری استدلال می‌کند که بدون بازنگری در این سه گانه تاریخی امکان برون‌رفت از بحران‌های سیاسی و فکری در جوامع عربی وجود نخواهد داشت. او در مقابل خواستار عبور از این الگوی کهن و پذیرش رویکردی عقلانی و انتقادی برای تحقق پیشرفت و نوسازی در جهان اسلام است (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۰م؛ الجابری، ۱۳۹۵: ۷-۸).

۴-۲-۲. نقد و بررسی

نظریه سه گانه قبیله، غنیمت، عقیده در تحلیل تمدنی محمد عابد الجابری اگرچه رویکردی واقع‌گرایانه به تحول‌های ساختاری جوامع عربی اسلامی ارائه می‌دهد، اما از حیث عمق تبیین و جامعیت تحلیلی با چالش‌هایی مواجه است. نخست آن که تقلیل پویایی‌های پیچیده تاریخی به سه مؤلفه ثابت نوعی ساده‌سازی ساختارهای سیاسی و اجتماعی است. در علوم اجتماعی و فلسفه تاریخ شکل‌گیری قدرت و نظام‌های حکومتی معمولاً برآمده از تعامل چندعاملی میان عقلانیت، اخلاق، نهادهای مدنی و ساختارهای اقتصادی اجتماعی است. نظریه الجابری با تأکید غالب بر عناصر مادی (قبیله، غنیمت) و ایدئولوژیک (عقیده) ظرفیت‌های دیگری چون تحول‌های فکری، نهادسازی دینی و نقش عقل عملی در تغییرهای اجتماعی را در حاشیه قرار می‌دهد. این تحلیل البته در پی توصیف آن چیزی است که رخ داده است، نه آنچه باید رخ می‌داد؛ اما همین توصیف تاریخی نیز اگر در چارچوب عناصر محدود ارائه شود، ممکن است نوعی جبرگرایی تحلیلی در پی داشته باشد. الجابری از تکرار سه گانه مذکور در دوره‌های مختلف سخن می‌گوید و آن را الگویی پایدار در تاریخ سیاسی جهان عرب می‌داند. این برداشت ممکن است امکان کنش عقلانی و اراده تحول‌خواهانه انسان را کم‌رنگ سازد. درحالی‌که شواهد تاریخی نشان می‌دهد که جوامع اسلامی با بهره‌گیری از عقلانیت دینی، فقه سیاسی و اصلاح‌های درونی توانسته‌اند ساختارهای قدرت را نقد و گاه بازآفرینی کنند. از این رو نقد اصلی به نظریه الجابری نه در تضاد با اصل نگاه تاریخی او، بلکه در محدود بودن دامنه تبیین‌گری آن نهفته است. برای مثال آموزه‌های قرآن کریم می‌توانند در امتداد این تحلیل‌ها افق‌هایی فراتر بگشایند؛ چراکه در کنار گزارش رخدادها بر سنن تاریخی نیز تأکید می‌ورزند؛ سنی که نه صرفاً بیانگر آن چیزی هستند که بوده‌اند، بلکه چارچوب‌هایی برای فهم قوانین تحول و انحطاط جوامع ارائه می‌دهند.

۱. نقد مؤلفه قبیله: الجابری بر آن است که پیوندهای قبیله‌ای و روابط خویشاوندی محور اصلی در تکوین قدرت سیاسی در جوامع عربی اسلامی بوده‌اند. این تحلیل باتوجه به زمینه‌های اجتماعی دوران

جاهلیت و حتی رخدادهای پس از پیامبر (ص) واقع‌گرایانه می‌نماید؛ اما درعین حال قرآن کریم بر نفی برتری جویی قبیله‌ای و تأسیس جامعه مبتنی بر تقوا تأکید دارد: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ... إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳). این آیه با صراحت فلسفه وجودی قبایل را تعارف و شناخت متقابل معرفی می‌کند، نه معیار برتری یا ابزار مشروعیت سیاسی (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۲۳، ص ۲۲۳). قرآن اخوت ایمانی را بنیان جامعه اسلامی می‌داند و آن را جایگزین ساختارهای قومی می‌کند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰) (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۱۸، ص ۴۷۰)؛ بنابراین هرچند قبیله به منزله واقعیت اجتماعی در تاریخ اسلام نقشی محوری داشته است، اما تحلیل قرآنی افق‌های فراتری برای عبور از این مرحله و تحقق جامعه عقلانی و اخلاقی ترسیم می‌کند.

۲. **نقد مؤلفه غنیمت:** در دیدگاه الجابری اقتصاد سیاسی صدر اسلام مبتنی بر نظام غنیمت و تقسیم منابع حاصل از جنگ بوده است. این نگاه نیز ناظر به واقعیت‌های صدر اسلام و نقش فتوحات در گسترش قدرت است؛ اما قرآن در کنار بیان احکام غنائم بر تلاش مشروع برای کسب رزق تأکید دارد: «فَاْمْشُوا فِي مَنَاجِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ» (ملک: ۱۵). غنیمت در قرآن نه یک قاعده اقتصادی بلکه استثنایی در شرایط خاص و دارای سازوکار عدالت‌محور است: «وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ... فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ...» (انفال: ۴۱) (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۹، صص ۱۱۷-۱۱۸). براین اساس اگرچه غنیمت در مقاطعی بخشی از واقعیت اقتصادی جوامع اسلامی بوده است، اما قرآن افق معیشتی بلندمدت را بر پایه کار، عدالت و بهره‌مندی از امکانات طبیعی بنا می‌نهد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۲۳۶).

۳. **نقد مؤلفه عقیده:** الجابری عقیده را در جایگاه عاملی ایدئولوژیک در مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی تحلیل می‌کند. این برداشت نیز با نگاه به تجربه تاریخی خلافت‌ها و نحوه بهره‌گیری از دین برای تثبیت قدرت دفاع‌شدنی است؛ اما قرآن ایمان را امری قلبی، آزادانه و فارغ از اجبار معرفی می‌کند: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بقره: ۲۵۶) (ر.ک: قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۰۸). همچنین دین اسلام در جایگاه حقیقتی الهی فراتر از ابزارهای سیاسی تلقی می‌شود: «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (آل عمران: ۱۹) (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۶۹)؛ بنابراین استفاده ابزاری از عقیده هرچند در تاریخ روی داده است، با آموزه‌های قرآنی در تعارض است و باید آن را نشانه انحراف از مسیر الهی دانست، نه شاخص تحلیل کلی دین.

۳-۲-۴. تحلیل دیدگاه

تحلیل محمد عابد الجابری از تمدن اسلامی بر پایه رویکردی جامعه‌شناختی و تاریخی استوار است.

وی در قالب سه گانه قبیله، غنیمت، عقیده عوامل مؤثر در شکل‌گیری ساختارهای اجتماعی و سیاسی جهان عربی اسلامی را تبیین می‌کند. از منظر او این سه عنصر در تثبیت نظم سیاسی پس از پیامبر اسلام (ص) نقش‌آفرینی اساسی داشته‌اند. حوادثی چون ارتداد برخی قبایل پس از وفات پیامبر (ص) یا غلبه گرایش‌های سلطنت‌طلبانه امویان در چارچوب همین تحلیل فهم‌پذیرند؛ بنابراین هرچند سخن الجابری به میزان زیادی معطوف به فرایندی است که در جامعه اسلامی جاری شده و اصطلاحاً واقع‌گرایانه است (= هست)، اما شایسته است این ادعا با استمداد از آموزه‌های قرآن که ناظر به تشریح بایدها و خطوط اساسی جامعه مطلوب است (= بایدها)، بازاندیشی و نقد شود.

باتوجه به جایگاه والای معارف قرآن در میان نخبگان و آحاد امت اسلامی می‌توان حدس زد که آموزه‌های قرآنی هم در شکل‌گیری پدیده‌ای تمدنی در جوامع مسلمان نقش داشته‌اند و هم هنگام نقد جریان‌های تمدنی ازسوی رقیبان این تفکر مورد استناد قرار می‌گیرند. براین اساس نوعاً در سامان‌گیری پدیده‌ای تمدنی در جوامع مسلمان تعالیم قرآنی ازسوی بازیگران اصلی آن موردتوجه بوده است؛ گرچه این توجه گاه از سر ایمان و التزام و گاه از سر فریب افکار عمومی و اقناع یا همراه‌سازی جامعه با استفاده از حربه تأویل ناروا، تفسیر به رأی و مصادره مفاهیم دینی صورت پذیرفته است.

در بحث قبیله الجابری این عنصر را یکی از اضلاع تثبیت‌کننده نظم سیاسی عربی اسلامی می‌داند. این تحلیل در سطح گزارش تاریخی می‌تواند پذیرفتنی باشد؛ ولی اگر در حکم تحلیل تمدنی نهایی تلقی شود، با آموزه‌های قرآنی سازگار نیست؛ چراکه قرآن هرگونه برتری‌جویی قبیله‌ای را نفی کرده، به صراحت ملاک کرامت را تقوا قرار می‌دهد (حجرات: ۱۳)؛ بنابراین تمدن اسلامی در افق قرآنی نه مبتنی بر انتساب قبیله‌ای، بلکه براساس فضیلت‌گرایی اخلاقی و عدالت‌محورانه ترسیم می‌شود.

در خصوص غنیمت الجابری به‌درستی به نقش فتوحات و غنائم در شکل‌گیری اقتصاد سیاسی صدر اسلام اشاره می‌کند؛ بااین حال از منظر قرآن غنیمت جایگاه استثنایی دارد و اصل در معیشت بر تلاش و بهره‌مندی مشروع از مواهب طبیعت است (ملک: ۱۵؛ نجم: ۳۹). همچنین توزیع غنائم نیز مشروط به رعایت عدالت اجتماعی بوده، سهم مشخصی برای خدا، رسول و ذی‌القربی در نظر گرفته شده است (انفال: ۴۱). درواقع قرآن تلاش دارد تا منطق غنیمت‌محور را مهار کرده، آن را در مسیر اهداف بلند انسانی و اجتماعی قرار دهد. در رابطه با عقیده تحلیل الجابری آن را ابزاری برای مشروعیت‌بخشی سیاسی می‌داند. گرچه در تجربه تاریخی چنین کارکردی را می‌توان برای عقیده ردیابی کرد، آموزه‌های قرآنی آن را به‌شدت محدود کرده‌اند. قرآن ایمان را امری آگاهانه، انتخابی و درونی می‌داند و هرگونه اجبار در پذیرش آن را نفی می‌کند (بقره: ۲۵۶؛ یونس: ۹۹). براین اساس عقیده در قرآن نه ابزار قدرت، بلکه موتور اخلاقی و معرفتی برای اصلاح جامعه است.

در اینجا نیز باید یادآوری کرد که سخن الجابری در این باره به مانند دیگر پدیده‌های هم‌سنخ تمدنی با ادبیاتی مجزا از ادبیات قرآنی نقدپذیر است. این دو منظر نافی یکدیگر نیستند، همچنان‌که مراجعه به هریک سبب بی‌نیازی از دیگری نمی‌شود؛ بلکه در فهم و تحلیل درست تمدنی مددکار محقق است. افزون‌بر این قرآن در قصص تاریخی خود، فرآیندهای تمدن‌ساز را با زبانی عمیق به تصویر می‌کشد؛ برای نمونه در داستان حضرت یوسف (ع) نمونه‌ای از حکمرانی مبتنی بر علم، حکمت، عدالت و تقوا به نمایش گذاشته می‌شود (یوسف: ۵۵-۵۶). همچنین سازوکارهایی چون شورا در تصمیم‌گیری اجتماعی (شوری: ۳۸) و دعوت به عقلانیت و برهان در تعامل‌های فکری (نحل: ۱۲۵) نشانگر ابعاد غیربازاری و غیرقبیله‌ای تمدن اسلامی در چشم‌انداز قرآنی است.

درنهایت باید تأکید کرد که نگاه الجابری تحلیلی توصیفی از واقعیت‌های تاریخی است؛ اما از منظر قرآن این واقعیت‌ها خود می‌توانند موضوع هدایت و اصلاح قرار گیرند. قرآن در کنار پذیرش وجود واقعیت‌های بیرونی، سنت‌های تاریخی الهی و اصول هنجاری را نیز برای اصلاح و ارتقای جامعه ارائه می‌دهد؛ بنابراین نقد بر الجابری این نیست که چرا واقعیت‌ها را گزارش کرده است؛ بلکه این است که چرا نقش اصول فرامادی، اهداف الهی و ارزش‌های وحیانی را در تبیین و تحول تمدنی نادیده گرفته است. تصویری که نظریه او از تمدن اسلامی ارائه می‌دهد، به همین سبب ناقص، تک‌ساحتی و بعضاً فاقد غنای معنوی تمدن قرآنی است.

۳-۴. اندیشه گسست معرفت‌شناختی

از دیدگاه‌های مهم محمد عابد الجابری که نقش چشمگیری در تحلیل و فهم روند شکل‌گیری تمدن اسلامی دارد، نظریه گسست معرفت‌شناختی است. در این بخش به تبیین، تحلیل و ارزیابی دقیق این نظریه می‌پردازیم:

۱-۳-۴. تبیین دیدگاه محمد عابد الجابری

الجابری با تأثیرپذیری از متفکرانی مانند بلاشر و آلتوسر نظریه گسست معرفتی را مطرح می‌کند که بر مبنای نظام‌های معرفتی پیشین شکل گرفته است. براساس این دیدگاه تاریخ علم شامل دوره‌هایی است که در آن‌ها تحول‌هایی بنیادین رخ می‌دهد و باعث ایجاد شکاف‌های معرفتی می‌شود. به این معنا که هر پارادایم علمی در چارچوبی کاملاً نوین شکل می‌گیرد و از ساختارهای پیشین دانش متمایز و جدا می‌شود (ر.ک: الجابری، ۱۳۸۷، ص ۳۲). به تعبیری دیگر در تاریخ تفکر اسلامی گسست‌های معرفتی رخ داده است و این گسست‌ها مانع از توسعه عقلانیت پیوسته در تمدن اسلامی شده‌اند.

او بر این باور است که پیشرفت علمی در تمدن اسلامی مستلزم ایجاد وقفه‌ها و انقطاع‌هایی در پارادایم‌های علمی سنتی است و معتقد است که برای دستیابی به فهمی نوین از اسلام و بازسازی اندیشه اسلامی باید از معرفت سنتی عبور کرده، با نقد و واسازی سنت فلسفی مسلمانان به بازاندیشی در مبانی فکری پرداخت. این رویکرد که بر انقطاع پارادایم‌های علمی در دوره‌های مختلف تاریخ تأکید دارد، در آثار الجابری همچون راهکاری برای خروج از رکود فکری و انحطاط تمدن اسلامی مطرح شده است. الجابری در چارچوب اندیشه گسست معرفت‌شناختی بر این باور است که احیای تمدن اسلامی نیازمند عبور از سنت‌های کهن و اتخاذ رویکردی نوین مبتنی بر عقلانیت و روش‌شناسی علمی است. او تأکید می‌کند که بازخوانی انتقادی میراث اسلامی باید با تفکیک ابعاد مثبت و منفی آن همراه باشد. به نظر الجابری عقلانیت برهانی که در اندیشه‌های ابن‌رشد متجلی شده است، می‌تواند همچون الگویی برای شکل‌دهی به تفکر مدرن در جهان اسلام به کار رود (ر.ک: الجابری، ۲۰۰۹، سراسر اثر).

۴-۳-۲. نقد و بررسی

نظریه گسست معرفتی محمد عابد الجابری با چالش‌های جدی روبه‌رو است؛ زیرا این دیدگاه مبتنی بر تفکیک مطلق میان دوره‌های فکری و انقطاع میان مراحل مختلف معرفت اسلامی است که با اصول عقلی پیوستگی دانش ناسازگار است. نخست عقل همچون ابزار شناخت بر تراکم و تکامل تدریجی معرفت تأکید دارد؛ به این معنا که هر مرحله علمی و فکری به جای نفی مراحل پیشین بر آن‌ها استوار است و بر بنیان‌های قبلی توسعه می‌یابد. الجابری با تأکید بر گسست معرفتی این اصل عقلی را نادیده می‌گیرد و به‌طور ناصواب ادعا می‌کند که میان میراث معرفتی اسلامی و مراحل بعدی آن جدایی و انقطاع وجود دارد. این ادعا نه تنها با منطق علت و معلول در تضاد است، بلکه پیوستگی منطقی بین پدیده‌ها را که از بدیهیات عقلی است، نقض می‌کند.

دوم این که عقل بر انسجام درونی معرفت و هماهنگی میان اجزای آن تأکید دارد. اگر معرفت اسلامی دچار گسست‌های بنیادین بود، امکان شکل‌گیری نظام تمدنی پایدار و جامع وجود نداشت؛ اما تجربه تاریخی نشان می‌دهد که تمدن اسلامی از آغاز شکل‌گیری تا دوره‌های اوج خود پیوسته بر پایه تلفیق عقل و وحی حرکت کرده و تحول‌های علمی و فلسفی آن حاصل تعامل عقلانیت اجتهادی و هدایت وحیانی بوده است. نظریه گسست معرفتی الجابری نمی‌تواند این انسجام را توضیح دهد و فقط به برش‌های سطحی و غیرعمیق از تاریخ معرفت اسلامی بسنده می‌کند. سوم این که رویکرد الجابری نوعی تقلیل‌گرایی معرفتی است که نقش بنیادین وحی را در هدایت عقل نادیده می‌گیرد. عقل سلیم حکم می‌کند که وحی در حکم منشأ یقینی و فراگیری می‌تواند عقل را از خطا مصون داشته، آن را در مسیر حقیقت راهبری کند. دیدگاه

الجابری که معرفت اسلامی را صرفاً براساس تأثیرپذیری از تمدن‌های خارجی تحلیل می‌کند، عقلانیت توحیدی و ظرفیت خودبسنده‌ی اسلام را نادیده گرفته و گرفتار نوعی جبر تاریخی شده است که اختیار و اجتهاد عقلی مسلمانان را نادیده می‌گیرد.

با بررسی آیه‌های قرآن کریم می‌توان نقدهایی بر این دیدگاه‌ها وارد کرد:

۱. **تضاد با وحدت علم و دین:** الجابری معتقد است که علوم غربی باید بدون توجه به اصول و حیانی پذیرفته شوند و عقلانیت بشری مبنای تفکر و پیشرفت قرار گیرد. این دیدگاه علم را از هدایت الهی جدا کرده، آن را مستقل از ارزش‌های دینی می‌داند. در مقابل قرآن کریم بر پیوند عمیق میان علم و دین تأکید کرده، دانش را مشروط به هدایت و حیانی و ارزش‌های الهی می‌داند. خداوند در سوره مجادله می‌فرماید: «يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (مجادله: ۱۱)؛ «خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند و آنان را که علم داده شده‌اند، درجاتی بلند می‌دهد.» همچنین در سوره جاثیه هشدار می‌دهد: «أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَصْلَهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ» (جاثیه: ۲۳)؛ «آیا دیدی کسی را که هوای نفس خود را معبود خویش قرار داده و خداوند او را با وجود دانش گمراه کرده است؟» (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۱۸، ص ۲۶۳). براین اساس تأکید الجابری بر عقلانیت ابزاری و علوم غربی بدون توجه به هدایت و حیانی با آموزه‌های قرآنی در تضاد است.

۲. **تضاد با جامعیت دین:** الجابری دین را به اخلاق فردی و جنبه‌های معنوی محدود کرده، معتقد است که دین نباید در امور اجتماعی و سیاسی مداخله کند. این دیدگاه با آموزه‌های قرآن کریم که اسلام را دینی جامع و فراگیر معرفی می‌کند، در تضاد است. از منظر قرآن دین باید در تمام ابعاد زندگی (اعم از فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی) حضور فعال داشته باشد. قرآن بر لزوم اجرای احکام الهی در همه ابعاد زندگی تأکید دارد. خداوند در سوره نساء می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» (نساء: ۵۸)؛ «خدا به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانشان بدهید و چون میان مردم داوری کنید، به عدالت حکم نمایید.» (ر.ک: تقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۷۰). برخلاف دیدگاه الجابری که دین را به مسائل فردی محدود می‌کند، قرآن کریم اسلام را همچون نظامی جامع برای تحقق عدالت اجتماعی و سامان‌دهی همه شئون زندگی معرفی کرده است.

۳. **تضاد با پیوستگی و هدایت و حیانی در علم:** الجابری بر گسست معرفتی و تأثیرهای بیرونی (یونان،

ایران و روم) در شکل‌گیری تمدن اسلامی تأکید دارد و نقش وحی در هدایت و تکامل علم را نادیده می‌گیرد. در مقابل قرآن کریم علم را فرآیندی پیوسته و تحت هدایت الهی می‌داند و بر رشد هماهنگ علم و وحی تأکید دارد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۲۸). خداوند در سوره طه می‌فرماید: «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (طه: ۱۱۴)؛ «و بگو: پروردگارا، دانش مرا بیفزای» همچنین در سوره سبأ آمده است: «وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ» (سبأ: ۶)؛ «و کسانی که دانش به آنان داده شده است، می‌دانند آنچه از سوی پروردگارت به تو نازل شده است، حق است» (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۱۶، ۵۳۹)؛ بنابراین برخلاف نظر الجابری قرآن علم را فرآیندی مستمر و پیوسته معرفی کرده است که در پرتو وحی الهی و عقلانیت هماهنگ شده و رشد یافته است.

۴. وحی در حکم سرچشمه عقلانیت و دانش: الجابری بر عقلانیت بشری و تأثیر تمدن‌های خارجی در شکل‌گیری علوم اسلامی تأکید دارد و نقش وحی را در هدایت عقلانیت و تولید دانش نادیده می‌گیرد. این در حالی است که قرآن وحی را سرچشمه اصلی علم و آگاهی معرفی کرده، علم بدون هدایت و حیانی را ناقص و گمراه‌کننده می‌داند. خداوند در سوره بقره می‌فرماید: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره: ۳۱)؛ «و خداوند همه نام‌ها (حقایق) را به آدم آموخت.» براین اساس قرآن کریم منشأ حقیقی علم و معرفت را وحی الهی می‌داند (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۱، صص ۱۱۸-۱۱۹) و تأکید الجابری بر عقلانیت خودبسنده و تأثیرپذیری علوم اسلامی از تمدن‌های بیگانه را رد می‌کند. هرگونه دانشی که از وحی جدا شود، ناقص و گمراه‌کننده خواهد بود.

۴-۳-۳. تحلیل دیدگاه

نظریه گسست معرفتی الجابری با کاستی‌های جدی روبه‌رو است؛ زیرا این دیدگاه اصل تراکم و تکامل تدریجی دانش را نادیده گرفته، انسجام درونی نظام فکری اسلام را مخدوش می‌کند. برخلاف ادعای او مبنی بر انقطاع میان مراحل معرفتی عقل بر پیوستگی و انباشتی بودن معرفت تأکید دارد. الجابری با تفکیک دین از علم و پذیرش علوم غربی بدون توجه به اصول و حیانی نقش هدایت وحی در شکل‌گیری و تکمیل عقلانیت را انکار می‌کند؛ درحالی‌که قرآن علم را فرآیندی پیوسته و وابسته به وحی می‌داند. او همچنین با محدود کردن دین به اخلاق فردی جامعیت اسلام در هدایت ابعاد اجتماعی و سیاسی را نادیده می‌گیرد؛ درحالی‌که قرآن اسلام را نظامی فراگیر برای تمامی شئون زندگی معرفی می‌کند. علاوه بر این تأکید الجابری بر تأثیرهای بیرونی بر تمدن اسلامی اصالت معرفت اسلامی مبتنی بر وحی را نفی کرده، از ارائه الگویی عقلانی و جامع برای احیای تمدن نوین اسلامی ناتوان است.

۴-۴. اندیشه سکولاریسم تمدنی

در این بخش اندیشه سکولاریسم تمدنی محمد عابد الجابری بررسی و با تحلیل دقیق مبانی آن از منظر آیه‌های قرآن کریم ارزیابی می‌شود. هدف از این بررسی تبیین ابعاد فکری الجابری در ارتباط با جدایی دین از سیاست و تحلیل میزان سازگاری یا تعارض این دیدگاه با تعالیم بنیادین قرآن است.

۴-۴-۱. تبیین دیدگاه محمد عابد الجابری

محمد عابد الجابری در رویکرد خود به رابطه دین و سیاست این دو حوزه را کاملاً مستقل از یکدیگر می‌داند و بر جدایی نقش اجتماعی دین از سیاست تأکید دارد. او معتقد است که تمدن اسلامی نباید به سیاست دینی متکی باشد و برای مدیریت اجتماعی بهره‌گیری از علوم غربی را ضروری می‌داند (ر.ک: الجابری، ۱۹۹۷م، ص ۱۴). الجابری با اذعان به کارآمدی عقلانیت ابزاری مدرن، علوم غربی را ابزاری مؤثر برای ساماندهی اجتماعی می‌داند و تأکید دارد که کشورهای عربی باید از این علوم استفاده کنند. از منظر او مفاهیم مدرن ذاتاً با تعالیم اسلامی در تضاد نیستند (ر.ک: الجابری، ۱۹۹۶م، ج ۴، ص ۱۱۳). وی با محدود کردن اسلام به حوزه فردی و رابطه انسان با خدا تلاش می‌کند نشان دهد که اسلام با دموکراسی و عقلانیت غربی تعارضی ندارد (ر.ک: الجابری، ۱۹۹۶م، ص ۱۱۶). این نگاه حداقلی به دین که دین را صرفاً در بعد اخلاقی و فردی محصور می‌کند، مبنای اصلی رویکرد نواندیشی دینی الجابری است. درواقع نفی سکولاریسم از سوی الجابری بیش از آن که ناشی از موضعی قاطع باشد، نوعی گریز از اتهام سکولاریستی بودن تلقی می‌شود.

جابری در چارچوب نظری خود شریعت را به امور فردی و اخلاقی محدود کرده، بر این باور است که دین نباید به صورت نیرویی مستقیم در سیاست مداخله کند. او نقش اجتماعی دین را صرفاً در قالب نوعی روح کلی حاکم بر جامعه تعریف می‌کند که ارزش‌های اخلاقی را تقویت می‌کند؛ اما معیارهای اجرایی و قانونی را تعیین نمی‌سازد (Graf, 2011). این نگاه مبتنی بر پذیرش مبانی مدرنیته و تفکیک میان عرصه خصوصی و عمومی است. بر همین اساس الجابری مدل مطلوب خود را مشابه نظام‌های سلطنتی اروپایی می‌داند که در آن‌ها دین در حکم مرجع اخلاقی و فرهنگی عمل می‌کند؛ اما مستقیماً در فرآیندهای اجرایی و سیاسی دخالت ندارد. به اعتقاد او دین باید سلطنت کند نه حکومت؛ به عبارت دیگر دین شیوه کار سیاست را تعریف نمی‌کند؛ بلکه زمینه‌ای برای توافق اجتماعی و سیاسی فراهم می‌سازد (ر.ک: عثمانی، ۱۳۸۴، ص ۵۸). چنین نگرشی عملاً به پذیرش نوعی سکولاریسم پنهان می‌انجامد که هرچند به ظاهر از جدایی دین و سیاست دفاع نمی‌کند، اما نقش دین را به سطحی نمادین و اخلاقی تقلیل می‌دهد.

۴-۲. نقد و بررسی

منتقدان رویکرد الجابری نظریه سیاسی او را به‌ویژه در زمینه سکولاریسم فاقد انسجام و هماهنگی لازم می‌دانند. عبداللّه إصباح معتقد است که الجابری در تلاش برای برقراری تعادل میان دین و سیاست به تناقض‌هایی دچار شده است که سازگاری نظریه او را خدشه‌دار کرده است (ر.ک: إصباح، ۲۰۱۰م، ص ۶۲). از سوی دیگر عثمانی بر این باور است که الجابری با وجود تلاش برای اجتناب از اتهام سکولاریسم در نهایت به سیاستی سکولار شده در چارچوب هنجارهای دینی گرایش دارد. او بر این نکته تأکید می‌کند که در نگاه الجابری دین نقش نمادین و وحدت‌بخش دارد؛ اما همچون نظامی قانونی و اجرایی عمل نمی‌کند (ر.ک: عثمانی، ۱۳۸۴، ص ۵۸). این نقدها نشان می‌دهد که علی‌رغم انکار صریح سکولاریسم توسط الجابری، مبانی فکری او متکی بر تفکیک دین از سیاست و پذیرش اصول مدرنیته است که با آموزه‌های جامع‌نگرانه اسلامی همخوانی ندارد.

با بررسی آیه‌های قرآن کریم می‌توان نقدهایی بر این دیدگاه‌ها وارد کرد:

۱. نقد دیدگاه جدایی دین از سیاست: قرآن کریم برخلاف نظریه جدایی دین از سیاست رسالت پیامبران را برپایی عدالت اجتماعی و هدایت جامعه براساس احکام الهی معرفی می‌کند. در سوره حدید آیه ۲۵ آمده است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ...» این آیه به‌صراحت بیان می‌کند که هدف از ارسال پیامبران تحقق عدالت در جامعه است؛ امری که بدون دخالت در امور سیاسی و مدیریت اجتماعی تحقق‌پذیر نیست (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۲۴، ص ۲۴۲). افزون‌بر این در سوره یوسف با تأکید بر حاکمیت مطلق خداوند می‌فرماید: «إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ» (یوسف: ۴۰)؛ «حکم (حاکمیت) تنها از آن خداست.» این آیه بیانگر انحصار حق قانونگذاری به خداوند متعال است و بر این نکته تأکید دارد که سیاست و اداره جامعه باید تحت حاکمیت الهی و بر مبنای شریعت باشد (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۱۱، ص ۲۴۲)؛ بنابراین هرگونه تلاش برای جدا کردن دین از سیاست با تعالیم روشن قرآن ناسازگار است و برخلاف اهداف رسالت پیامبران الهی تلقی می‌شود.

۲. نقد دیدگاه اتکای صرف به علوم غربی و عقلانیت ابزاری: قرآن کریم ضمن تأکید بر جایگاه والای علم و دانش استفاده از آن را به چارچوب‌های ارزشی و الهی محدود می‌کند. در آیه ۱۱ سوره مجادله به این حقیقت اشاره شده است: «... يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ ...» این آیه بر اهمیت علم و منزلت والای عالمان تأکید دارد؛ اما این تأکید به معنای پذیرش بی‌قید و شرط عقلانیت ابزاری و علوم بشری نیست (ر.ک: طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۶، ص ۴۵۶). قرآن در آیه‌های متعددی هشدار

می‌دهد که علم اگر از هدایت وحیانی و ارزش‌های اخلاقی جدا شود، می‌تواند عامل گمراهی باشد (جاثیه: ۲۳)؛ بنابراین رویکرد الجابری در تأکید بر علوم غربی و عقلانیت ابزاری بدون توجه به اصول و ارزش‌های الهی با مبانی قرآنی در تضاد است. قرآن بهره‌گیری از علم را زمانی ارزشمند می‌داند که در خدمت تحقق حقیقت و اخلاق الهی باشد، نه اینکه به ابزاری خنثی و سکولار برای مدیریت اجتماعی تبدیل شود.

۳. **نقد دیدگاه محدود کردن دین به حوزه فردی:** برخلاف برداشت الجابری که دین را به امور فردی و رابطه انسان با خدا محدود می‌کند، قرآن کریم اسلام را دینی جامع و فراگیر معرفی می‌کند که تمامی ابعاد زندگی بشر (فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی) را در بر می‌گیرد. در سوره بقره خداوند متعال مؤمنان را به پذیرش همه‌جانبه تعالیم اسلام دعوت کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً...» (بقره: ۲۰۸)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، همگی به‌طور کامل در اسلام وارد شوید.» این آیه به‌روشنی نشان می‌دهد که پذیرش اسلام نباید به بخشی از زندگی محدود شود؛ بلکه باید تمام ابعاد فردی و اجتماعی را شامل شود (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۲، صص ۱۵۱-۱۵۲). افزون‌بر این قرآن مسلمانان را به اجرای احکام الهی در تمامی عرصه‌های زندگی از جمله مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی فرا می‌خواند. براین اساس تقلیل نقش دین به حوزه فردی و اخلاق شخصی مخالف تعالیم قرآن و نافی جامعیت نظام اسلامی است.

۴. **ارتباط عدالت و سیاست در اسلام:** یکی از محورهای اساسی سیاست اسلامی تحقق عدالت اجتماعی است. قرآن اجرای عدالت را نه تنها ارزشی اخلاقی بلکه تکلیفی الهی می‌داند که به حکومت و جامعه سپرده شده است. در آیه ۵۸ سوره نساء خداوند متعال چنین فرمان می‌دهد: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...» این آیه بر ضرورت رعایت امانت‌داری و پایبندی به عدالت در عرصه حکومت و مدیریت تأکید دارد. سیاست در نگرش قرآنی ابزاری برای اجرای احکام الهی و تحقق عدالت اجتماعی است و هرگونه تلاش برای جدا کردن سیاست از ارزش‌های دینی و اخلاقی با مبانی قرآنی منافات دارد (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج ۵، صص ۱۹۹-۲۰۰). برخلاف دیدگاه الجابری که سیاست را به روش‌های سکولار و عقلانیت ابزاری محدود می‌کند، قرآن سیاست را در خدمت اجرای عدالت و تحقق ارزش‌های الهی قرار می‌دهد. براین اساس نظام سیاسی مطلوب از منظر قرآن نظامی است که براساس شریعت و در راستای تحقق قسط و عدل عمل می‌کند.

۴-۳. تحلیل دیدگاه

نظریه الجابری درباره رابطه دین و سیاست با تناقض‌هایی روبه‌روست و انسجام کافی ندارد. او درحالی‌که می‌کوشد از اتهام سکولاریسم فاصله بگیرد، سیاست را در چارچوب هنجارهای دینی اما به صورت سکولار تفسیر کرده، دین را صرفاً نمادی وحدت‌بخش، نه نظامی قانونی می‌داند. این دیدگاه با آموزه‌های قرآن ناسازگار است؛ زیرا قرآن تحقق عدالت اجتماعی و حاکمیت را منحصر به خداوند می‌داند (حدید: ۲۵؛ یوسف: ۴۰) و تفکیک دین از سیاست را رد می‌کند. همچنین قرآن ضمن تأکید بر جایگاه علم (مجادله: ۱۱) آن را به هدایت و حیانی مشروط کرده، عقلانیت ابزاری بدون ارزش‌های الهی را عامل گمراهی می‌داند. افزون‌بر این قرآن اسلام را دینی جامع معرفی کرده است که تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی را در بر می‌گیرد (بقره: ۲۰۸) و سیاست را ابزاری برای اجرای عدالت الهی می‌داند (نساء: ۵۸). براین اساس دیدگاه الجابری درباره سکولاریسم و تقلیل نقش دین به امور فردی با اصول قرآنی در تعارض است.

نتیجه‌گیری

دیدگاه محمد عابد الجابری درباره نظام‌های معرفتی اسلامی و سایر نظریه‌های او با چالش‌های اساسی روبه‌روست. تقسیم‌بندی سه‌گانه عقلانیت بیانی، عرفانی و برهانی با تأکید بر تعارض بنیادین میان آن‌ها نه تنها انسجام درونی و تکامل تدریجی معرفت اسلامی را نادیده می‌گیرد، بلکه با آموزه‌های قرآن کریم که بر هماهنگی میان عقل، وحی و تجربه تأکید دارد، در تضاد است. قرآن با نفی نسبت‌گرایی معرفتی بر لزوم تعقل و تدبیر در کنار وحی تصریح کرده، حقیقت را امری ثابت و فراتاریخی معرفی می‌کند. در مقابل رویکرد الجابری که تحت‌تأثیر فلسفه سیاسی غرب به‌ویژه لیبرال دموکراسی شکل گرفته است، عقلانیت اسلامی را در چارچوبی محدود محصور کرده، از ارائه الگویی جامع و کارآمد برای بازسازی تمدن اسلامی ناتوان است.

علاوه بر این نظریه قبیله، غنیمت، عقیده و گسست معرفت‌شناختی الجابری با تأکید بر عوامل مادی و اجتماعی ابعاد معنوی و وحیانی تمدن اسلامی را نادیده گرفته است. تحلیل او از تمدن اسلامی که بر مبنای رویکردی سکولار صورت می‌گیرد، نه تنها رابطه عمیق دین و سیاست را انکار می‌کند، بلکه با اصول قرآنی در زمینه عدالت اجتماعی، آزادی عقیده و پیوستگی دین و حاکمیت نیز ناسازگار است. قرآن کریم برخلاف دیدگاه الجابری اسلام را نظامی جامع و فراگیر معرفی کرده است که تمامی ابعاد فردی و اجتماعی را تحت پوشش قرار می‌دهد. براین اساس دیدگاه‌های الجابری به دلیل تقلیل عقلانیت اسلامی به الگوهای غربی و چشم‌پوشی از ظرفیت‌های معرفتی وحی از تبیین جامع و منسجم تمدن اسلامی ناتوان است و نمی‌تواند الگویی معتبر برای احیای تمدن اسلامی ارائه دهد.

باتوجه به نقدهای وارد شده بر اندیشه تمدنی محمد عابد الجابری پیشنهاد می شود پژوهش های آینده با تأکید بر رویکرد جامع قرآنی به تحلیل تطبیقی میان نظریه های معرفت شناسی اسلامی و دیدگاه های متفکران معاصر بپردازند. همچنین بررسی دقیق تر تأثیر اندیشه های فلسفی و سیاسی غرب بر روش شناسی الجابری و ارزیابی میزان سازگاری آن با مبانی و حیانی می تواند ابعادی پنهان تر از رویکرد او را آشکار کند. علاوه بر این پیشنهاد می شود مطالعه انتقادی سایر نظریه های تمدنی اسلامی با تمرکز بر نقش وحی در شکل دهی به معرفت و سیاست انجام شود تا الگوی بومی و منسجمی برای بازسازی تمدن اسلامی ارائه گردد. ازسوی دیگر پژوهش در زمینه پیوستگی معرفتی در قرآن و تأثیر آن بر توسعه علوم اسلامی می تواند پاسخی علمی به نظریه گسست معرفت شناختی الجابری باشد. انجام مطالعه های میان رشته ای در حوزه فلسفه دین، علوم قرآنی و جامعه شناسی دینی نیز می تواند به فهم عمیق تر رابطه دین و سیاست از منظر قرآنی و نقد جامع تر سکولاریسم تمدنی کمک کند.

تشکر و قدردانی

مراتب سپاس و قدردانی خود را از دانشگاه مازندران و به خصوص معاونت محترم پژوهشی دانشگاه اعلام می داریم.

تضاد منافع

پژوهش حاضر مستخرج از طرح پژوهشی پسادکتری پژوهشگر با همکاری استاد میزبان از دانشگاه مازندران است که مطابق با اصول و رعایت قوانین نشر تنظیم و تدوین شده است.

منابع

- قرآن کریم.
- إصباح، عبدالإله (۲۰۱۰م). العلمانية في الفكر العربي دراسة مقارنة بين عابد الجابري و عبد الوهاب المسيري. الحوار المتمدن، ۳۲۲۷. https://democraticac.de/?p=77771&utm_source
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۰). تاریخ تمدن. تهران: کتابدار.
- بوذری نژاد، یحیی، و ریحانی، حمید (۱۴۰۰). بررسی و نقد رویکرد انتقادی محمد عابد الجابری بر عقلانیت عربی-اسلامی. فصلنامه اندیشه نوین دینی، (۶۷)، ۱۷۷-۱۹۸. <http://andishe.maaref.ac.ir/article-1-1830-fa.html>

- پورحسن، قاسم (۱۳۹۵). جریان رادیکال دینی نتیجه گریز از فلسفه اسلامی است. مهرنوز، ۳۶۷۱۸۷۸.
<https://alefbalib.com/index.aspx?pid=14&GID=379479&ID=675907>
- ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸). تفسیر روان جاوید. تهران: بهران.
- الجابری، محمدعابد (۱۳۸۷). ما و میراث فلسفی مان. ترجمه سیدمحمد آل مهدی. تهران: نشر ثالث.
- الجابری، محمدعابد (۱۳۹۵). سنت و مدرنیته. ترجمه سیدمحمد آل مهدی. تهران: دنیای اقتصاد.
- الجابری، محمدعابد (۱۹۹۶م). الدین و الدولة و تطبیق الشریعة؛ قضايا الفكر العربی ۴. الطبعة الاولى. بیروت: مرکز الدراسات الوحدة العربیه.
- الجابری، محمدعابد (۱۹۹۷م). الثقافة العربیة الیوم و مسألة «استقلال الثقافی». فی وحدة الثقافة العربیة و صمودها بوجه التحديات. بیروت: مرکز داراسات الوحدة العربیه.
- الجابری، محمدعابد (۲۰۰۰م). العقل السیاسی العربی. بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربیه.
- الجابری، محمدعابد (۲۰۰۹م). نقد العقل العربی ۱؛ تكوين العقل العربی. بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربیه.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳). تفسیر/تبی عشری. تهران: انتشارات میقات.
- حسینی، سیدحسین و همکاران (۱۳۹۵). تمدن پژوهی. تهران: نشر جامعه شناسان.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- دهنوی، حسین (۱۳۹۳). روش تحقیق. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رستمی، محمد (۱۳۹۴). دین و حقوق بشر: بررسی و نقد دیدگاه محمدعابد الجابری. وبسایت راسخون.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۵). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (بی تا). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. قم: بی نا.
- طرایشی، جورج (۲۰۰۲م). نقد العقل العربی. بیروت: دارالساقی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (بی تا). اخلاق ناصری. تهران: بی نا.
- طبیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.

- عبدالرحمان، طه (۲۰۱۱). روح‌الدین. بیروت: المركز العربی للأبحاث.
- فریامنش، مسعود (۱۳۹۸). بررسی انتقادی اندیشه‌های محمدعابد الجابری در باب عقل عربی. فصلنامه/اندیشه نوین دینی، شماره ۲۵.
<https://andishe.maaref.ac.ir/article-1-1830-fa.html>
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کرمی، محمدتقی (۱۳۸۲). بررسی آراء و اندیشه‌های محمدعابد الجابری. تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). برگزیده تفسیر نمونه. تنظیم احمدعلی بابایی. تهران: دارالکتب اسلامی.
- میرزازاده، فرامرز (۱۳۹۶). تاریخ‌گرایی و ساختارگرایی در اندیشه محمدعابد جابری: بررسی و نقد. فصلنامه سیاست، (۴۷)، ۲۳۹-۲۵۶.
https://jppq.ut.ac.ir/article_60783.html
- میری، سیدمحسن (۱۳۸۹). تحلیل و بررسی عقل عربی از منظر محمدعابد الجابری. فصلنامه حکمت/اسراء، (۴)، ۱۰۵-۱۲۶.
https://hikmat.isramags.ir/article_6675.html
- نادری، عزت‌الله، و سیف نراقی، مریم (۱۳۷۸). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی. تهران: دفتر تحقیقات و انتشارات بدر.
- نکنونام، جعفر (۱۳۷۹). روش تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی. قم: اشراق.

References

- Holy Quran
- Isbah, A. (2010). Mohammed Abed al-Jabri and the Question of Secularism. Al-Hiwar al-Mutamaddin, 3227.
[https://democraticac.de/?p=77771&utm_source=\[In Arabic\]](https://democraticac.de/?p=77771&utm_source=[In Arabic])
- Azarang, A. (2011). *History of Civilization*. Tehran: Ketabdar. [In Persian]
- Bouzarinajad, Y., & Reyhani, H. (2021). A Critical Examination of Mohammed Abed al-Jabri's Approach to Arab-Islamic Rationality. *Journal of New Religious Thought*, 67, 177-198.
<http://andishe.maaref.ac.ir/article-1-1830-fa.html> [In Arabic]

- Al-Jabri, M. A. (2009). *Critique of Arab Reason*, Vol. 1: Formation of Arab Reason. Beirut: Markaz Dirasat al-Wahdah al-‘Arabiyyah [In Arabic].
- Hosseini Shah Abdolazimi, H. (1984). *Tafsir al-Ithna ‘Ashari* [Twelver Exegesis]. Tehran: Mighat Publications [In Persian].
- Hosseini, S. H., et al. (2016). *Civilizational Studies*. Tehran: Jame’e-Shenasan Publications [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh* [Comprehensive Persian Dictionary]. Tehran: University of Tehran [In Persian].
- Dehnavi, H. (2014). *Research Methodology*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute [In Persian].
- Rostami, M. (2015). Religion and Human Rights: A Critical Review of Mohammed Abed al-Jabri’s Viewpoints. Rasekhooon Website [In Persian].
- Tabataba’i, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur’an*. [In Persian]. Translated by S. M. Baqir Mousavi Hamadani. Qom: Islamic Publications Office [In Arabic].
- Tabarsi, F. B. H. (n.d.). *Majma‘ al-Bayan fi Tafsir al-Qur’an*. Persian Translation. Qom: Unspecified [In Arabic].
- Trabishi, G. (2002). *Critique of Critique of Arab Reason*. Beirut: Dar al-Saqi [In Arabic].
- Tusi, Kh. N. (n.d.). *Akhlaq-e Naseri* [Naseri Ethics]. Tehran: Unspecified [In Persian].
- Tayyeb, S. A. H. (1999). *Atib al-Bayan fi Tafsir al-Qur’an*. Tehran: Islam Publications [In Persian].
- Abdulrahman, T. (2011). *The Spirit of Religion*. Beirut: Arab Center for Research [In Arabic].
- Faryamanesh, M. (2019). A Critical Study of Mohammed Abed al-Jabri’s Thoughts on Arab Reason. *Journal of New Religious Thought*, 25. <https://andishe.maaref.ac.ir/article-1-1830-fa.html> [In Persian]
- Gharayati, M. (2004). *Tafsir Noor*. Tehran: Center for Lessons from the Qur’an [In Persian].
- Karami, M. T. (2003). *A Study of the Views and Thought of Mohammed Abed al-Jabri*. Tehran: Islamic Culture and Relations Organization [In Persian].

- Mostafavi, H. (1981). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim*. Tehran: Translation and Book Publishing Company [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (2007). *Selected Tafsir-e Nemuneh*. Edited by A. A. Babaei. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah [In Persian].
- Mirzazadeh, F. (2017). Historicism and Structuralism in the Thought of Mohammed Abed al-Jabri: Study and Critique. *Journal of Politics*, 47, 239–256. https://jpq.ut.ac.ir/article_60783.html [In Persian]
- Lewis, A. (2015). Between Tradition and Modernity: Al-Jabri's Epistemological Critique, *Journal of Islamic Studies*, 26(1), 1-23.
- Al-Jabri, M. A. (1999). *Arab-Islamic Philosophy: A Contemporary Critique*. Translated by Aziz Abbassi. Austin: University of Texas Press.
- Al-Jabri, M. A. (2011). *The Formation of Arab Reason: Text, Tradition and the Construction of Modernity in the Arab World*. London: I.B. Tauris.
- Graf, A., Fathi, Sh., & Paul, L. (Eds.). (2011). *Orientalism and Conspiracy: Politics and Conspiracy Theory in the Islamic World*. London: I.B. Tauris.
- Habermas, J. (1987). *the teory of communcative action*. vol. 2. Lifword and System.
<https://www.wiley.com/The+Theory+of+Communicative+Action%3A+Life+world+and+Systems%2C+a+Critique+of+Functionalist+Reason%2C+Volume+2-p-9780745694467>
- Ibn Rushd Fund. (2008). CV Prof. Mohammed Abed al-Jabri. Retrieved from <https://ibn-rushd.org/wp/en/2008/12/10/award-2008-cv-mohammed-abad-al-jabri>
- Jafari, A. (2018). The Epistemological Break in al-Jabri's Thought, *Middle Eastern Studies*.
- Mohammed Abed al-Jabri; A Moroccan Thinker Attacked by Both the Islamists and the Leftists. Al-Estiklal.
<https://www.alestiklal.net/en/article/mohammed-abad-al-jabri-a-moroccan-thinker-attacked-by-both-the-islamists-and-the-leftists>
- On Mohammed Al Jabri's 'Critique of Arab Reason'. Die Welt ohne Uns.
<https://diweltohneuns.org/mohammed-al-jabri-critique-of-arab-reason/>